

MIASTA ZDEGRADOWANE WE WSCHODNIEJ CZĘŚCI WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO

DEGRADED TOWNS IN THE EAST PART OF MAZOWIECKIE VOIVODSHIP

1. Wprowadzenie

Szczególną cechą polskiej sieci osadniczej jest występowanie znacznej liczby miast zdegradowanych. Specyfika polskiej sytuacji wynika ze współwystępowania przynajmniej trzech czynników, które sprzyjały degradacji miast. Pierwszym z nich jest uzyskiwanie statusu miasta na drodze formalnoprawnej, drugim – burzliwa historia wielu miast, w tym liczne wojny, które doprowadziły do ich wyludnienia, degradacji zabudowy, zaniku funkcji itp. Trzecim czynnikiem są skomplikowane dzieje polityczne, zwłaszcza w XIX i w pierwszej połowie XX wieku, stwarzające odmienne warunki dla rozwoju miast w poszczególnych regionach dzisiejszej Polski.

Terminem „miasta zdegradowane” określane są zazwyczaj miejscowości formalnie wiejskie, które w pewnym momencie swojej historii posiadały prawa miejskie, a następnie, na mocy decyzji administracyjnej, zostały ich pozbawione¹. Jest to grupa jednostek osadniczych zajmujących zwykle „pośrednie” miejsca na skali tzw. wiejsko-miejskiego kontinuum. Liczne z nich lokują się pod względem określonych (badanych dalej) aspektów miejskości obok małych miast², inne natomiast – nie dorównują miastom pod względem określonych parametrów, co lokuje je w grupie osad typowo wiejskich. Uzasadnione jest postawienie hipotezy, że niektóre miasta zdegradowane mają szansę ponownego zaliczenia ich, w sensie formalnoprawnym, do kategorii miast.

W ostatnich dekadach XX wieku około 100 miejscowości w Polsce uzyskało prawa miejskie (95 w latach 1990–2016); w tej liczbie około 3/4 stanowią miasta zdegradowane. Formalnoprawny awans miejscowości do kategorii miast traktowany jest współcześnie przez społeczności lokalne w kategoriach prestiżowych. Na terenie województwa mazowieckiego prawa miejskie po 1990 roku uzyskało 8 miejscowości, w tym 5 – to były miasta: Myszyniec (1993 r.) i Kosów Lacki

* dr hab., prof. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Nauk o Ziemi.

¹ Por. D. Sokołowski, *Zróżnicowanie funkcjonalne miast zdegradowanych i restytuowanych na tle miast i wsi podobnej wielkości w Polsce Wschodniej*, w: R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), *Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*, Gothenburg 2015.

² Por. idem, *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, Toruń 1999.

(2000 r.) we wschodniej części województwa oraz Biezuń (1993 r.), Drobin (1994 r.) i Tarczyn (2003 r.) – w zachodniej.

Celem niniejszego opracowania jest wieloaspektowa charakterystyka miejscowości określonej kategorii, uwzględniająca m.in. aspekty historyczny, geograficzny, gospodarczy, funkcjonalny i morfologiczny. W jego końcowej części podjęta zostanie próba zidentyfikowania miast potencjalnych, tj. tych miejscowości formalnie wiejskich, które mają odpowiednie warunki i szanse na restytuowanie praw miejskich.

2. Obszar badań

Obszar współczesnego województwa mazowieckiego nie pokrywa się w pełni z obszarem historycznego Mazowsza. Jego zasięg geograficzny zmieniał się, co zawsze stwarza problemy delimitacji. Przyjmując umownie, że zasięg regionu ustalił się po jego przyłączeniu do Korony Królestwa Polskiego (1529 r.) w postaci trzech jednostek administracyjnych (województwa: mazowieckie, płockie i rawskie), w której to formie przetrwał do rozbiorów, stwierdzimy, że historyczne Mazowsze zajmuje – poza mazowieckim – część sąsiednich województw, przede wszystkim łódzkiego (gdzie leży m.in. ziemia rawska) oraz podlaskiego (m.in. część ziemi łomżyńskiej). W granicach województwa mazowieckiego znajdują się też obszary nie będące Mazowszem, jak jego południowa część, na prawym brzegu Pilicy (z Radomiem), która jest częścią historycznej ziemi sandomierskiej, wchodzącej w skład Małopolski³, czy tereny położone na wschodzie (m.in. okolice Sokołowa Podlaskiego i Łosic), które mają charakter podlaski.

Ze względów praktycznych niniejsze opracowanie ogranicza się do współczesnego obszaru administracyjnego województwa mazowieckiego. Mając na uwadze znaczną powierzchnię jednostki i bardzo dużą liczbę miast zdegradowanych znajdujących się na jego obszarze, badaniem objęto wschodnią część województwa, wyodrębnioną umownie, bez określonych konotacji historycznych. W jej skład wchodzi 14 powiatów oraz dwa miasta na prawach powiatu (Rysunek 1).

3. Zmiany ilościowe w sieci miast

Obszar Mazowsza został – w porównaniu do zachodniej części Polski – stosunkowo późno zurbanizowany, a w jego obrębie dostrzegalny jest podział na części zachodnią i wschodnią, gdzie proces kreowania miast również był kształtowany w odmiennych warunkach i wzajemnie przesunięty w czasie. Najstarsze lokacje na Mazowszu potwierdzają dokumenty dla Płocka (1237 r.), który prawdopodobnie był do końca XIII wieku jedynym miastem na Mazowszu. Według *Miasta polskie w tysiącleciu* (t. 2, 1967) liczba nowych lokacji na Mazowszu (w granicach regio-

³ Por. A. Piskozub, *Dziedzictwo polskiej przestrzeni*, Wrocław 1987.

Rysunek 1
Obszar badania (oznaczony wytłuszczzoną linią granic) na tle współczesnego województwa mazowieckiego

Źródło: opracowanie własne

nu, nie współczesnego województwa) wyniosła w XIV wieku – 27, w XV wieku – 39, a w XVI wieku – 40, ustalając się – pomimo niektórych lokacji nieudanych i pierwszych przypadków degradacji – na poziomie ponad 100 miast.

Rozpatrując pod tym względem grupę miast zdegradowanych trwale lub przejściowo, tylko dwa z nich lokowano w XIV wieku, 12 – w XV wieku, a 25 – w XVI wieku⁴. W rezultacie wytworzyła się sieć miejska, w której jedno miasto obsługiwało przeciętnie obszar około 320 km², a zasięg jego oddziaływania zawierał się w promieniu około 10 km. Są to wartości większe niż dla zachodniej części Polski (gdzie sieć miast była bardziej zagęszczona), ale należy mieć na uwadze znaczne zróżnicowanie wewnątrzregionalne. Największe skupisko miast znajdowało się na prawobrzeżnej części dawnej ziemi czerskiej, natomiast najrzadziej

⁴ Nie należy wykluczać, że charakteryzowana grupa nie jest pełnym zbiorem miast zdegradowanych w regionie. Niektóre źródła (np. Spórna, Krzysztofik, Dymitrow (2015) wyliczają kilka miejscowości, co do których miejskiego statusu informacje nie są dostatecznie potwierdzone i nie figurują one w większości źródeł: Dobre Nowe w powiecie mińskim (prawa miejskie 1563–1600)? i Nieporęt w pow. legionowskim (1484–1660)? Ponadto nie uwzględniono miast, które stanowią aktualnie część innych miejscowości.

umiastowione były (i pozostają do dziś) tereny północne, w tym Kurpiowszczyzna (por. Rysunek 2), będące przeważnie terenami leśnymi.

Tabela 1

Wykaz miast zdegradowanych we wschodniej części województwa mazowieckiego z uwzględnieniem ich dawnego i aktualnego statusu prawnego (stan na 1 czerwca 2016)

Miejscowość	Prawa miejskie		Obecny status	Powiat
	uzyskanie	utrata		
Brok	1501	1869–1870	miasto ponownie od 1922	ostrowski
Chorzele	1542	1869–1870	miasto ponownie od 1919	przasnyski
Karczew	1548	1869–1870	miasto ponownie od 1959	otwocki
Kosów Lacki	1723	1869–1870	miasto ponownie od 2000	sokołowski
Łaskarzew	1418	1869–1870	miasto ponownie od 1969	garwoliński
Łosice	1505	1869–1870	miasto ponownie od 1915	łosicki
Mordy	1488	1869–1870	miasto ponownie od 1919	siedlecki
Myszyniec	1798	1869–1870	miasto ponownie od 1993	ostrołęcki
Różan	1378	1869–1870	miasto ponownie od 1919	makowski
Wyszaków	1502	1869–1870	miasto ponownie od 1919	wyszakowski
Andrzejewo	1528	1869–1870	wieś – siedziba gminy	ostrowski
Borowie	1548	XVI w. (l. n.)	wieś – siedziba gminy	garwoliński
Cegłów	1621	1869–1870	wieś – siedziba gminy	miński
Dobre	1530	1852	wieś – siedziba gminy	miński
Drohiczyn (Ruska Strona)	1795	1863	cz. wsi Góry w gm. Korczew	siedlecki
Glinianka (d. Wawrzyńców)	1557	1820	wieś w gm. Wiązowna	otwocki
Gończyce	1738	XVIII w.	wieś w gm. Sobolew	garwoliński
Jadów	1819	1869–1870	wieś – siedziba gminy	wołomiński
Jeruzal	1533	1820	wieś w gm. Mrozy	miński
Kalabona (Zwola Poduchowna)	1526	XVI w. (l. n.)	wieś w gm. Miastków Kościelny	garwoliński

Miejscowość	Prawa miejskie		Obecny status	Powiat
	uzyskanie	utrata		
Kamieńczyk	1428	1869–1870	wieś w gm. Wyszaków	wyszkowski
Kamionna	1766	XVIII w. (l. n.)	wieś w gm. Łochów	węgrowski
Kochów	1333 lub 1354	XIV w. (l. n.)	wieś w gm. Maciejowice	garwoliński
Kolbiel	1532	1869–1870	wieś – siedziba gminy	otwocki
Kozłów	1526	XVI w. (l. n.)	wieś w gm. Parysów	garwoliński
Krasnosielc	1824	1869–1870	wieś – siedziba gminy	makowski
Kuflew	1521	1820	wieś w gm. Mrozy	miński
Latowicz	1423	1869–1870	wieś – siedziba gminy	miński
Liw	1421	1869–1870	wieś w gm. Liw (niegminna)	węgrowski
Łubienica	1440	XV w. (l. n.)	wieś w gm. Pokrzywnica	pułtuski
Maciejowice	1507	1869–1870	wieś – siedziba gminy	garwoliński
Miastków Kościelny	1482	XVI w.	wieś – siedziba gminy	garwoliński
Miedzna	1522	1869–1870	wieś – siedziba gminy	węgrowski
Mokobody	1496	1869–1870	wieś – siedziba gminy	siedlecki
Nur	1416	1869–1870	wieś – siedziba gminy	ostrowski
Okuniew	1538	1869–1870	wieś w gm. Halinów	miński
Oleksin	1557	XVI w. (l. n.)	wieś w gm. Kotuń	siedlecki
Osieck	1558	1869–1870	wieś – siedziba gminy	otwocki
Parysów	1538	1869–1870	wieś – siedziba gminy	garwoliński
Rażny (ob. Rażny)	1425	XV w.	wieś w gm. Sadowne	węgrowski
Sarnaki	1754	1918	wieś – siedziba gminy	łosicki
Seroczyn	1548	1821	wieś w gm. Wołynie	siedlecki

Miejscowość	Prawa miejskie		Obecny status	Powiat
	uzyskanie	utrata		
Sieluń	1393	XIV w. (l. n.)	wieś w gm. Młynarze	makowski
Siennica	1526	1869–1870	wieś – siedziba gminy	miński
Skrzeszew	1724	XVIII w.	wieś w gm. Repki	sokołowski
Stanisławów	1523	1869–1870	wieś – siedziba gminy	miński
Sterdyń	1737	1869–1870	wieś – siedziba gminy	sokołowski
Ślubów	1476	1579	wieś w gm. Wyszków	wyszkowski
Wilga	1554	1700	wieś – siedziba gminy	garwoliński
Wodynie	1573	ok. 1834	wieś – siedziba gminy	siedlecki
Zambski Kościelne	1428	XVI w.	wieś w gm. Obryte	pultuski
Zbuczyn Poduchowny	1720	1779	wieś – siedziba gminy	siedlecki

Oznaczenia: l. n. – lokacja nieudana, zwykle brak wzmianek o istnieniu miasta poza dokumentem lokacyjnym

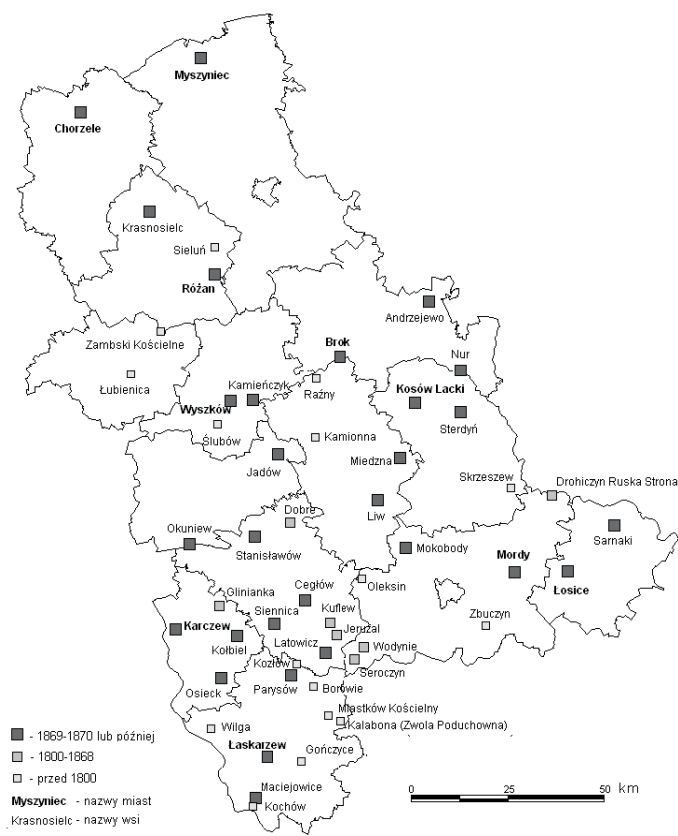
Źródło: opracowanie na podstawie: M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, 1986, Wrocław; W. Drobek, *Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska*, 1999, Opole; „Dziennik Praw” za lata 1869–1870, t. 69–70; „Dziennik Ustaw” za lata 1958–2015 (wybrane); R. Krzysztofik, *Lokacje miejskie na obszarze Polski – Dokumentacja geograficzno-historyczna*, 2007; *Miasta polskie w tysiącleciu*, 1967, Wrocław–Warszawa–Kraków; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i krajów słowiańskich*, 1880–1902, Sulimierski F., Walewski W. (red.), Warszawa; T. Spórna, R. Krzysztofik, M. Dymitrow, *Miasta zdegradowane i restytuowane w liczbach*, w: R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.) *Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*, 2015, University of Gothenburg; *Statystyka miast i osiedli 1945–1965*, 1967, Warszawa

Gęstość sieci miast wzrastała jeszcze powoli do XIX wieku i dopiero *ukaz* carski (w praktyce była to cała seria dokumentów wydanych i wprowadzonych w życie w latach 1869–1870), który pozbawił praw miejskich 338 miast i miasteczek w granicach Królestwa Polskiego, znacznie ją przerzedził. W obrębie analizowanego obszaru, na mocy tego *ukazu*, do rangi osad wiejskich zdegradowano 28 miasteczek. Spośród nich prawa miejskie odzyskało dotychczas 10 jednostek, w tym 6 w latach 1915–1922 (Tabela 1, Rysunek 2). Pozostałe miejscowości tej grupy mają zazwyczaj duże szanse na restytucję praw miejskich. Radykalna reforma sieci osadniczej Królestwa Polskiego doprowadziła do nieprzemysłanej degradacji do rzędu osad wiejskich niektórych miasteczek (6 na badanym obszarze) o zaludnieniu prze-

kraczącym 2000 mieszkańców (Tabela 2), mających miejski układ przestrzenny i stosunkowo nieźle rozwiniętych gospodarczo. Wszystkie te miejscowości już odzyskały status miasta. Większość wcześniejszych degradacji (sprzed lat 1869–1870) dotyczyła miasteczek faktycznie upadłych, niekiedy zniszczonych w czasie wojen i wyludnionych. Warto podkreślić, że – na badanym obszarze, w przeciwieństwie do większości pozostałej części Polski – proces degradowania miast nie był kontynuowany ani w okresie międzywojennym, ani po drugiej wojnie światowej. Jedynym wyjątkiem były Sarnaki, które status miasta utraciły w 1918 roku.

Rysunek 2

Miasta zdegradowane (trwale i przejściowo) we wschodniej części województwa mazowieckiego według czasu ostatniej utraty praw miejskich

Źródło: opracowanie na podstawie danych z Tabeli 1

Ilościowe zmiany w sieci miast są następstwem czynników historycznych, gospodarczych, politycznych, demograficznych i innych. Według *Miasta polskie w tysiącleciu* (t. 2, 1967) dla obszaru Mazowsza wyróżniono cztery okresy historyczno-gospodarcze rzutujące na rozwój sieci miejskiej: 1. okres rozkwitu

gospodarczego i łączącego się z nim rozwoju liczebnego miast (XIII–XVI w.), 2. okres upadku gospodarczego (XVII–XVIII w.), 3. okres ożywienia i przemian gospodarczych oraz ustrojowych w miastach w związku z rozwojem kapitalizmu (XIX–XX w.), 4. okres rozbudowy miast w okresie gospodarki socjalistycznej (XX w.). Obecnie należy wyróżnić kolejny, piąty okres, zapoczątkowany transformacją systemową, który charakteryzuje m.in. stagnacja rozwojowa miast w związku kryzysem ludnościowym i upadkiem niektórych gałęzi gospodarki, przede wszystkim przemysłu, a także odpływem części mieszkańców miast na obszary otaczające (suburbia) oraz za granicę. W małych miastach, w tym zdegradowanych, problemy demograficzne, gospodarcze (upadek dotychczasowej bazy ekonomicznej, słabość lokalnych rynków pracy itp.) i społeczne są szczególnie widoczne, przy czym niektóre z tych problemów sygnalizowano już w czasie poprzedniej formacji ustrojowej, kiedy mówiło się o zjawisku określanym jako kryzys małych miast (analogiczne problemy większych miast zaznaczyły się dużo później).

Rysunek 3

Miasta zdegradowane (trwale i przejściowo) we wschodniej części województwa mazowieckiego według ich aktualnego statusu administracyjnego (stan na 1 czerwca 2016)

Źródło: opracowanie na podstawie danych z Tabeli 1

Na badanym obszarze zidentyfikowano 52 miasta zdegradowane przejściowo lub trwale (według stanu aktualnego); można wśród nich wyróżnić następujące kategorie:

1. miasto zdegradowane przejściowo, aktualnie miejscowość posiadająca prawa miejskie.

2. miasto zdegradowane, obecnie wieś gminna,

3. miasto zdegradowane, obecnie wieś nie będąca siedzibą gminy.

Pierwsza z wymienionych kategorii jest reprezentowana przez 10, druga – przez 22, natomiast trzecia – przez 20 miejscowości⁵ (Tabela 1, Rysunek 3). Miejscowości aktualnie będące miastami (zdegradowane przejściowo) również nie stanowią przedmiotu analizy, tylko w niektórych aspektach będą dodane pewne informacje na ich temat – jako tło dla pozostałych jednostek.

4. Zaludnienie

Sytuacja demograficzna miast zdegradowanych jest na badanym obszarze zróżnicowana. Trzy miejscowości (Cegłów, Okuniew i Siennica) przekraczają liczbę 2000 mieszkańców, a kilkanaście innych ma zaludnienie w przedziale 1000–1999 mieszkańców. Znaczna liczba miejscowości to jednostki bardzo małe, zamieszkane przez 300 lub mniej osób. Większość miejscowości nie osiągnęła dotychczas stanu zaludnienia z drugiej połowy XIX wieku, a zwłaszcza z początku XX wieku, na który przypada swego rodzaju apogeum ludnościowe miast zdegradowanych (zob. Tabela 2)⁶. Załamanie demograficzne nastąpiło zresztą po obydwu wojnach światowych, co jest dobrze widoczne na przykładzie miejscowości, które odzyskały prawa miejskie już na początku XX wieku. Kryzys ludnościowy jest również rezultatem oddziaływania innych – poza stratami wojennymi – czynników, takich jak migracje do miast w okresie industrializacji kraju, a także późniejszych procesów depopulacyjnych. Brak potencjału gospodarczego pozwalającego na utrzymanie stanu zaludnienia na mniej więcej stałym poziomie wskazuje, że liczne miejscowości znajdują się w stanie permanentnego kryzysu i świadczą o ich niskiej atrakcyjności jako miejsca zamieszkania (np. Jadów, Latowicz, Liw, Parysów). Wyróżnić jednak należy kilka miejscowości, które w okresie powojennym systematycznie zwiększały stan zaludnienia; są to przede wszystkim: Cegłów, Dobre, Kołbiel, Maciejowice, Mokobody, Stanisławów, a w największym stopniu – Siennica. Większość tych miejscowości znajduje się niedaleko Warszawy bądź jest z nią dobrze skomunikowana, co podnosi ich atrakcyjność.

⁵ W tej ostatniej grupie Drohiczyn lewobrzeżny, nazywany Ruską Stroną lub Drohiczyńskim Ruskim, posiadał status samodzielnego miasta w latach 1795–1863, a obecnie jest zaledwie przysiółkiem, stanowiącym część innej wsi, dlatego w dalszej części nie będzie charakteryzowany.

⁶ Źródła cytowane w Tabeli 2 nie podają na ogół danych dla miejscowości, które w danym czasie nie były miastami, stąd liczne luki źródłowe. Brak też danych dla najmniejszych miejscowości z okresu powojennego (ich uzyskanie jest możliwe po dotarciu do archiwalnych danych spisowych GUS). Uznano jednak, że ich pozyskanie nie jest konieczne dla zilustrowania sytuacji ludnościowej tych jednostek.

Tabela 2

Liczba mieszkańców miast zdegradowanych i przejściowo zdegradowanych we wschodniej części województwa mazowieckiego

Miejscowość	1810	1868	1910	1939	1950	1970	1988	2011
Brok	771	2119	2564	3200	1981	1738	1847	1977
Chorzele	1002	2409	5071	4000	1917	2433	2685	2965
Karczew	953	1751	2512		5074	6484	8804	10197
Kosów Lacki	222	1065	1757		798	1367	1582	2195
Łaskarzew	605	1491	3626		2710	3825	4472	4954
Łosice	997	2282	5451	5091	2260	4185	6780	7191
Mordy	1015	2171	4047	3400	1483	2136	1885	1845
Myszyniec	905	2216	3689		1720	2088	2668	3127
Różan	582	1896	4435	4876	1458	1555	2756	2767
Wyszków	653	2431	6298	11496	5206	11700	22625	27312
Andrzejewo	661	1057	2405				956	926
Borowie							433	581
Cegłów	289	377	1034		1135	1549	1702	2226
Dobre					949	986	1226	1687
Drohiczyn (Ruska Strona)	176	400						
Glinianka (d. Wawrzyńców)	301						590	892
Gończyce							775	944
Jadów		1051	1960		1466	1540	1169	1037
Jeruzal	198						412	330
Kalabona (Zwola Poduchowna)							281	257
Kamieńczyk	506	1094	1698				696	643
Kamionna		243 ^a					494	489
Kochów							269	275
Kołbiel	240	1081	3013		1172	1290	1695	1880
Kozłów		294 ^a					267	245
Krasnosielec		1270	2782		1325	1387	1371	1122
Kuflew	374						212	152
Latowicz	1094	1322	2461		1804	1628	1511	1413
Liw	747	1416	1931		1012	1080	1006	848
Łubienica							116	84
Maciejowice	692	1408	2950		1035	1058	1326	1413

Miejscowość	1810	1868	1910	1939	1950	1970	1988	2011
Miastków Kościelny		291 ^a					654	709
Miedzna	639	1066	1618		1173	1263	1303	1241
Mokobody	881	1338	2373		1327	1398	1521	1677
Nur	435	1145	1563				750	662
Okuniew		736	1415		1391	2032	1967	2151
Oleksin							181	184
Osieck	770	1614	1144				915	933
Parysów	550	1678	3943		1333	1203	1093	1083
Rażny							101	95
Sarnaki	480	993	2046				977	1144
Seroczyn	310	506 ^a					737	749
Sieluń							292	256
Siennica	357	348	1256		450	545	1184	2057
Skrzeszew		466 ^a					479	366
Stanisławów	735	1317	2391		768	1059	1226	1631
Sterdyń	408	369	1192				746	749
Ślubów							168	171
Wilga		364 ^a					984	1273
Wodynie	340	312 ^a					621	603
Zambski Kościelne							372	325
Zbuczyn		239 ^a					1470 ^b	1858

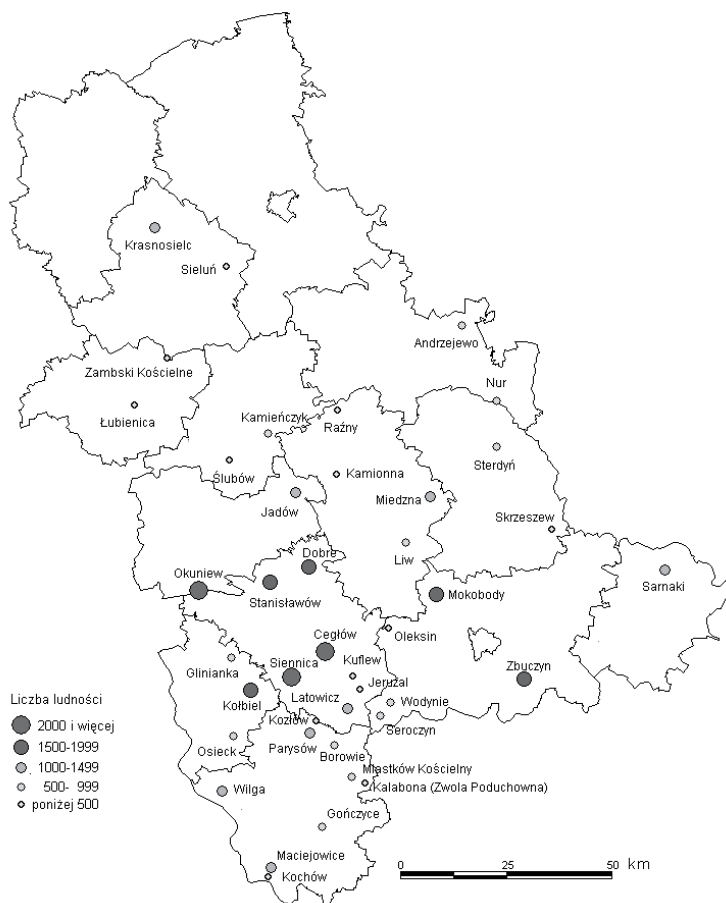
^(a) – *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego...* – dane z różnych lat drugiej połowy XIX w.

^(b) – w 1988 r. Zbuczyn dzielono na trzy części (w nawiasie liczba mieszkańców): Zbuczyn (267), Zbuczyn-Kolonia (448) i Zbuczynka (755)

Źródło: A. Jelonek, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r.*, „Dokumentacja Geograficzna” 1967, z. 3–4; GUS – dane Narodowych Spisów Powszechnych (lata: 1950, 1970, 1988, 2011)

Jednym z kryteriów przyznawania praw miejskich jest osiągnięcie przez miejscowość odpowiedniego poziomu zaludnienia, określanego na co najmniej 2000 mieszkańców. Powyższy warunek nie jest w praktyce przestrzegany i można wyliczyć znaczną grupę miejscowości, które w ostatnich latach uzyskały odpowiedni awans przy stanie około 1300–1500 mieszkańców, jednak przekroczenie określonej wielkości progowej ułatwia uzyskanie statusu miasta. Obok trzech wymienionych wyżej miejscowości przekraczających 2000 mieszkańców, warto zwrócić uwagę na nieco mniejsze, które z uwagi na względnie dużą dynamikę ludnościową, a także inne (charakteryzowane dalej) cechy miejskie, mogą w przyszłości występować z wnioskami o restytucję praw miejskich.

Rysunek 4
Miasta zdegradowane we wschodniej części województwa mazowieckiego
według zaludnienia (stan na 2011 r.)

Źródło: opracowanie na podstawie danych z Tabeli 2

5. Funkcje miejskie

Do ważnych elementów charakterystyki miast należą zagadnienia ekonomiczne i funkcjonalne. Uwzględnione zostaną dwa szczególnie istotne parametry: pierwszym z nich jest udział ludności nierolniczej, którego wielkość stanowi jedno z kryteriów branych pod uwagę przy nadawaniu praw miejskich, drugim jest parametr określający rolę, jaką odgrywa miejscowość w relacji ze swoim

otoczeniem (obszarem obsługi). Wyrazem związków funkcjonalnych miejscowości z własnym zapleczem jest centralność, a parametrem wielkościowym określającym jej poziom – wskaźnik centralności (Tabela 3)⁷.

Tabela 3

Wybrane cechy miast zdegradowanych we wschodniej części województwa mazowieckiego

Miejscowość	Udział ludności nierolniczej (%) ¹	Poziom funkcji obsługi ²	Układ przestrzenny ³
Andrzejewo	C	B	M (o, l)
Borowie	B	B	W
Cegłów	D	A	WM
Dobre	B	A	M
Drohiczyn (Ruska Strona)	–	–	przysiółek
Glinianka (d. Wawrzyńców)	C	C	R
Gończyce	B	C	U
Jadów	B	A	M (o, l)
Jeruzal	D	C	W / P (ślady rynku)
Kalabona (Zwoła Poduchowna)	E	C	W (luźna)
Kamieńczyk	E	C	W
Kamionna	D	C	W / P (ślady rynku)
Kochów	E	C	U
Koźbiel	A	A	M+
Kozłów	E	C	U
Krasnosielc	A	A	M
Kuflew	E	C	U (luźna)
Latowicz	D	A	M (o, l)
Liw	D	C	W
Łubienica	E	C	R
Maciejowice	A	A	M+
Miastków Kościelny	C	B	M (słabo wykształcony)

⁷ Szerzej na temat metod pomiaru centralności – vide m.in. D. Sokołowski, *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, Toruń 1999; idem, *Funkcje centralne i hierarchia funkcjonalna miast w Polsce*, Toruń 2006.

Miejscowość	Udział ludności nierolniczej (%) ¹	Poziom funkcji obsługi ²	Układ przestrzenny ³
Miedzna	B	A	WM
Mokobody	D	A	M (o, l)
Nur	C	B	M (l)
Okuniew	C	C	M (l)
Oleksin	E	C	U
Osieck	A	B	M (o)
Parysów	C	B	M
Rażny	E	C	U
Sarnaki	C	B	M
Seroczyn	E	C	W
Sieluń	D	C	R
Siennica	B	B	WM
Skrzeszew	E	C	U
Stanisławów	B	A	M
Sterdyń	B	B	WM
Ślubów	D	C	W (luźna)
Wilga	C	B	M (o)
Wodynie	C	B	W
Zambski Kościelne	D	C	W
Zbuczyn	B	B	M (słabo wykształcony)

¹ A – 85% i więcej, B – 66–84%, C – 50–65%, D – 35–49%, E – poniżej 35%

² A – wysoki, B – przeciętny, C – niski (szczegółowy opis w tekście)

³ częściowo zaktualizowane

Źródła: oszacowanie własne; D. Sokołowski, *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, 1999, Toruń.I; opis w tekście (w części 6); określono na podstawie analizy map, zdjęć satelitarnych i badań terenowych

Badanie zagadnień funkcjonalnych wymaga uwzględnienia możliwie najnowszych informacji. Uzyskanie wielu aktualnych i porównywalnych danych w układzie miejscowości jest niemożliwe ze względu na niedostatek odpowiednich źródeł. W związku z powyższym określone wskaźniki (Tabela 3, Rysunki 5, 6) oparto na szacunkach, upraszczając je do wielkości przedziałowych.

Rysunek 5
 Miasta zdegradowane we wschodniej części województwa mazowieckiego
 według udziału ludności nierolniczej

Źródło: opracowanie własne

Oszacowanie udziału ludności nierolniczej oparto na strukturze wielkościowej podmiotów gospodarczych uzyskanej z systemu REGON⁸. Do określenia poziomu funkcji obsługi wykorzystano wcześniejsze wyniki badań centralności, oparte na danych pochodzących z różnych źródeł z początku lat 90. XX wieku, które częściowo zweryfikowano⁹, uwzględniając zaktualizowane informacje na temat funkcjonowania ważniejszych instytucji (np. w zakresie oświaty na poziomie

⁸ Sposób szacowania omówiono w innej pracy (D. Sokołowski, *Zróźnicowanie funkcjonalne miast zdegradowanych i restytuowanych na tle miast i wsi podobnej wielkości w Polsce Wschodniej...*, op. cit.

⁹ Pełne uaktualnienie wyników wymaga podjęcia badań obejmujących zwykle większą liczbę miejscowości niż tylko te, które są właściwym przedmiotem badań.

ponadgimnazjalnym). W minionym czasie informacje uległy częściowej dezaktualizacji, trzeba jednak wspomnieć, że określone relacje między miejscowościami rzadko ulegają rewolucyjnym zmianom (pomijając sytuacje szczególne, jak zmiany sytuacji ekonomicznej uwarunkowane utworzeniem lub likwidacją większych zakładów pracy). Określone informacje mają zatem wartość przede wszystkim porównawczą. W rezultacie procedury weryfikacyjnej, wartości wskaźnika centralności, zawierające się pierwotnie w skali 100-punktowej, zostały uproszczone do trzech szczebli funkcji obsługi: A – poziom wysoki (silny ośrodek, reprezentujący ponadlokalny poziom obsługi, pod względem niektórych funkcji wykraczający poza obszar własnej gminy), B – poziom przeciętny (poziom obsługi typowy dla większości ośrodków gminnych), C – poziom niski (pozostałe miejscowości).

Rysunek 6
*Miasta zdegradowane we wschodniej części województwa mazowieckiego według stopnia
 wykształcenia funkcji obsługi*

Źródło: opracowanie własne

Udział ludności nierolniczej jest jednym z najważniejszych wskaźników deruralizacji i stanowi konieczny warunek miejskości. Jego zróżnicowanie było bardzo duże i wahało się od kilkunastu do ponad dziewięćdziesięciu procent. Można sformułować regułę, którą potwierdzają wysokie wartości współczynników korelacji, polegającą na tym, że udział ludności utrzymującej się z rolnictwa maleje ze wzrostem zaludnienia miejscowości i jego rangą administracyjną. Obserwowane wyjątki są nieliczne. Charakter rolniczy zachowują zatem w największym stopniu miejscowości małe i niepełniące funkcji ośrodka gminnego. Najwyższe wartości wskaźnika udziału ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych cechują: Kołbiel, Krasnosielc, Maciejowice i Osieck, jednak poza nimi kilka innych miejscowości przekracza poziom 2/3, który jest jednym z warunków przyznania praw miejskich. Wszystkie te miejscowości, poza Gończycami, są siedzibami gmin. Zaludnienie żadnej z miejscowości o najwyższych wartościach wskaźnika ruralizacji (ludność nierolnicza poniżej 35%) nie przekracza natomiast 750 osób.

Przemiany gospodarcze okresu transformacji systemowej prowadziły zwykle do wzrostu stopnia wielofunkcyjności jednostek. Funkcja rolnicza była wypierana przez działalność produkcyjną, a w jeszcze większym stopniu – przez szeroko rozumiane usługi. Upadek licznych zakładów przemysłowych prowadził w niektórych miejscowościach do pewnego wzrostu znaczenia rolnictwa jako głównego bądź jedyne źródła utrzymania, często w powiązaniu ze specjalizacją. Porównując dane szacunkowe z Tabeli 3 do danych pochodzących sprzed okresu transformacji (NSP 1988) dostrzega się względnie niewielkie zmiany udziału ludności nierolniczej w licznych miejscowościach gminnych; znaczniejsze przesunięcia nastąpiły tam między sektorami i branżami pozarolniczymi.

W zakresie funkcji obsługi zaplecza zaznacza się wyraźny podział na wsie gminne i pozostałe, z których ostatnie nie przekraczają na ogół poziomu 20 w 100-punktowej skali wskaźnika centralności (wyjątkiem jest tu Okuniew, tylko nieznacznie ustępujący pod tym względem ośrodkom gminnym). Niska centralność miejscowości niepełniących funkcji ośrodka gminnego jest oczywista nie tylko w kontekście ich mniejszego zaludnienia i bardziej rolniczego – na ogół – charakteru, ale przede wszystkim z powodu braku określonych rodzajów instytucji publicznych, zaliczanych do sektora trzeciego (administracja publiczna, oświata, kultura, ochrona zdrowia i in.), niekiedy też lepiej rozwiniętej funkcji handlowej. Niektóre ośrodki obsługi wykształciły funkcje na poziomie przewyższającym przeciętne miejscowości gminne (Rysunek 6).

6. Układ przestrzenny

Czynnik morfogenetyczny ma bardzo duże znaczenie dla kwalifikacji miejscowości z punktu widzenia miejskości. Układ przestrzenny w niewielkich miejscowościach, zwłaszcza w ich częściach centralnych, cechuje zwykle znaczna inercja. Liczne miasteczka, w tym również zdegradowane, posiadają często „zamrożony” układ przestrzenny, pamiętający jeszcze czasy pierwszej lokacji. Powinien być on traktowany jako element dziedzictwa kulturowego. Układ urbanistyczny wraz z jego architek-

tonicznym wypełnieniem (zwartość zabudowy, wielkość i forma budynków) można aktualnie identyfikować m.in. na podstawie zdjęć satelitarnych, które są doskonałym uzupełnieniem używanych wcześniej planów miejscowości i badań terenowych.

Rysunek 7

Miasta zdegradowane we wschodniej części województwa mazowieckiego, według stopnia zachowania miejskiego układu przestrzennego i charakteru zabudowy

Źródło: opracowanie na podstawie danych z Tabeli 3 (według cechy „układ przestrzenny”), zmienione

Wyodrębniono kilka typów układów przestrzennych charakterystycznych dla osadnictwa wiejskiego i małomiasteczkowego. Oznaczono je następującymi symbolami (Tabela 3): R – osada o zabudowie rozproszonej lub mocno rozluźnionej; U – typ jednodrożny – ulicówka – o zabudowie zwartej (jeśli nie zaznaczono inaczej); W – wieś wielodrogowa (zabudowa zwykle wzdłuż kilku ulic o nieregularnym układzie); WM – wieś wielodrogowa o złożonej strukturze, z zabudową wzdłuż kilkunastu lub kilkudziesięciu ulic w regularnym układzie, na ogół przecinających

się pod kątem prostym; od układu miejskiego odróżnia ją brak rynku oraz często mniej zwarta zabudowa (zwykle domy z ogródkami); P – wieś placowa (plac centralny nie mający cech rynku ze względu na jego nieregularność, rozległość lub duży udział zabudowy zagrodowej); M – miejski układ urbanistyczny i charakter zabudowy – z rynkiem, zwartą zabudową wokół rynku i głównych ulic, z miejską siatką ulic, w większości prostych i przecinających się pod kątem prostym. Dodatkowe symbole (o), (l) oznaczają odpowiednio, że część zabudowy wokół rynku posiada ogródki przydomowe – (o), co wprowadza wiejski element morfologii do miejskiego układu przestrzennego, oraz luki w zabudowie wokół rynku – (l), powstałe zwykle w wyniku wyburzenia starych budynków. Symbolem M+ wyróżniono miejscowości z najlepiej zachowanym układem miejskim i odpowiednią zabudową.

Układ przestrzenny i fizjonomia badanych miejscowości są silnie zróżnicowane. Typ miejski (M), z rynkiem stanowiącym centrum układu przestrzennego, charakterystycznym układem ulic i miasteczkową, zwartą zabudową, jest typowy dla wielu miast zdegradowanych na mocy *ukazu* carskiego wprowadzonego po powstaniu styczniowym (1869–1870). Spośród 18 miejscowości tej grupy 12 zachowało, w lepszym lub gorszym stanie, miejski układ przestrzenny, w tym w dwóch miejscowościach zachował się on w bardzo dobrym stanie (Kołbiel, Maciejowice), w kilku innych – w nieco gorszym (Krasnosielc, Parysów, Stanisławów). W niektórych miejscowościach zachowane jest miejskie rozplanowanie, ale występują znaczne ubytki w zabudowie (zwłaszcza rynku) lub w pierzejach rynku występuje zabudowa o charakterze wiejskim, na ogół z przydomowymi ogródkami. Dość dobrze wykształcony miejski układ morfologiczny i zabudowa cechują też Sarnaki (utrata praw miejskich w 1918 r.) i Dobrze (1852 r.). Cechy układu miejskiego są też czytelne w przypadku kilku miejscowości wcześniej pozbawionych praw miejskich (Wilga, Zbuczyn); Miastków Kościelny posiada natomiast niewielki, skrajnie położony rynek, a jego układ ulic jest słabo rozwinięty (jest ich zaledwie kilka).

Pozostałe miejscowości mają układy miejskie na ogół słabo bądź wcale nie zaznaczone. Brak miejskiego charakteru reprezentują m.in. wsie o charakterze ulicówki (typ U) lub wielodrogowe (W), zwłaszcza te o luźnej zabudowie. Skrajnymi przypadkami są: Glinianka, Łubienica i Sieluć, gdzie zabudowa jest rozproszona oraz lewobrzeżny Drohiczyn, w przypadku którego doszło niemal do całkowitego zaniku miejscowości.

7. Miasta potencjalne

Po 1990 roku proces nadawania praw miejskich w Polsce uległ intensyfikacji, a dominującą w tym rolę odegrały restytucje praw wcześniej odebranych. Współcześnie zmiana statusu jest tylko formalnoprawnym potwierdzeniem od dawna istniejącego stanu rzeczy. Takie atrybuty miejskości, jak wielkość zaludnienia, określone funkcje pełnione względem otoczenia, układ przestrzenny czy też – nie uwzględniony w niniejszym badaniu – stan świadomości społeczności lokalnej, która postrzega wymienione osiedla jako miasta, sprawiają, że *de facto* nie stały się one miastami dopiero z chwilą formalnej zmiany statusu, lecz były nimi znacznie wcześniej.

Rysunek 8

Miasta zdegradowane we wschodniej części województwa mazowieckiego według liczby zidentyfikowanych cech miejskich

Źródło: opracowanie własne

Wyniki przeprowadzonych badań potwierdzają, że niektóre spośród badanych miejscowości odpowiadają kryteriom miejskości stosowanym aktualnie w Polsce¹⁰. Rysunek 8 przedstawia wybrane miejscowości według liczby spełnianych kryteriów. Mając na uwadze, że w wielu przypadkach odstępuje się od ścisłego przestrzegania kryterium wielkościowego, obniżono kryterium zaludnienia do

¹⁰ Uzyskanie statusu miasta wiąże się aktualnie ze spełnieniem (nominalnie) określonych kryteriów w następujących kategoriach: demograficzne (minimalne zaludnienie 2000 mieszkańców), przestrzenno-urbanistyczne (m.in. miejski układ przestrzenny i charakter zabudowy, uchwalony plan zagospodarowania przestrzennego oraz odpowiedni poziom wyposażenia w infrastrukturę techniczno-komunalną), funkcjonalne (posiadanie odpowiednich instytucji pełniących funkcje ponadlokalne, a także zatrudnienie przynajmniej 2/3 ludności poza rolnictwem), społeczne (poparcie lokalnej społeczności).

1400 mieszkańców, wychodząc z założenia, że miejscowości, które spełniają pozostałe kryteria, mają, przy takiej wielkości, realne szanse na restytucję praw miejskich. W najkorzystniejszej sytuacji są zatem aktualnie cztery takie miejscowości: Dobrze, Kołbiel, Maciejowice i Stanisławów, które – w przypadku wystąpienia z odpowiednim wnioskiem – mają znaczne szanse na zmianę statusu. Nieco gorzej wypada pod tym względem Krasnosielc, z uwagi na liczbę mieszkańców, wynoszącą zaledwie około 1100. Na uwagę zasługują również Sarnaki, miejscowość o podobnym zaludnieniu, która w przypadku ewentualnego zwiększenia ogólnej liczby mieszkańców i udziału ludności nierolniczej, ma szanse uzupełnić powyższą listę. Zarówno Krasnosielc, jak i Sarnaki wyróżnia przede wszystkim względnie dobrze zachowana miejska morfologia.

8. Zakończenie

Spśród licznych miast zdegradowanych na obszarze wschodniej części województwa mazowieckiego, tylko niektóre odzyskały status miasta. W badanej grupie wyróżnia się kilka miejscowości, dla których restytucja praw miejskich jest prawdopodobna z uwagi na spełniane kryteria, przy czym konieczne byłyby pewne odstępstwa od ścisłego przestrzegania kryterium wielkościowego. Każda z miejscowości ma określone słabe strony, przy czym niektóre z tych mankamentów są charakterystyczne dla regionu, inne – dla całej Polski. Do pierwszych zaliczają się częste przypadki zdegradowanej fizjonomii miejskiej, co jest widoczne zwykle w postaci ubytków w zabudowie lub zabudowy niskiej jakości, szczególnie negatywnie odbieranej, jeśli występuje ona w obrębie rynku. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że również miejscowości awansowane w ostatnich latach do rangi miasta posiadają tego rodzaju mankamenty. Do istotnych problemów zaliczają się też niedostatki infrastrukturalne w niektórych miejscowościach, dotyczące w największym stopniu obszarów starej zabudowy (parametr nie analizowany w niniejszym opracowaniu, ale brany pod uwagę w procedurze nadawania praw miejskich).

Ogólnokrajowy charakter mają natomiast problemy demograficzne, będące głównie rezultatem ujemnego salda migracji krajowych i zagranicznych, a także starzenia się społeczeństwa, które jest m.in. konsekwencją emigracji ludzi młodych. Depopulacja jest konsekwencją kumulacji niekorzystnych zjawisk gospodarczych, zwłaszcza wysokiego bezrobocia, które wiąże się z brakiem perspektyw życiowych, zwłaszcza dla ludzi młodych, i stanowi bodziec do emigracji. Słabość bazy ekonomicznej ma jednak szerszy zasięg i stanowi problem nie tylko miast małych czy zdegradowanych. W przypadku miast najmniejszych problem ten ma charakter permanentny i jest obserwowany już co najmniej od połowy XX wieku. W okresie powojennym w wielu miejscowościach zanikły tradycyjnie pełnione funkcje produkcyjne (drobna wytwórczość), co, po nałożeniu się na problemy depopulacji, słabego rozwoju infrastruktury, utrzymywania zabudowy w stanie degradacji i innych problemów, stało się przyczyną ich kryzysu. W ostatnich latach niektóre problemy jeszcze pogłębiają się. Nieco lepiej przedstawia się

kwestia funkcji standardowych – centralnych, które, mimo znacznego ich osłabienia w czasie transformacji systemowej, na ogół przetrwały okres tzw. reform rynkowych.

Typowanie kandydatów do restytucji praw miejskich oparto na kilku mierzalnych i niemierzalnych kryteriach. W przypadku występowania z odpowiednim wnioskiem do Rady Ministrów, wskazane byłoby przeprowadzenie szczegółowego, pogłębionego badania typowanych miejscowości.

LITERATURA

- Bogucka M., Samsonowicz H. 1986.** *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przed-rozbiorowej*, Ossolineum, Wrocław.
- Drobek W. 1999.** *Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska*. PIN – Inst. Śląski w Opolu, Opole.
- „Dziennik Praw” za lata 1869–1870, t. 69–70.
- „Dziennik Ustaw” za lata 1958–2015 (wybrane).
- Jelonek A. 1967.** *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r.* „Dokumentacja Geograficzna”, z. 3–4.
- Krzysztofik R. 2006.** *Nowe Miasta w Polsce w latach 1980–2007. Geneza i mechanizmy rozwoju. Próba typologii*, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Krzysztofik R. 2007.** *Lokacje miejskie na obszarze Polski – Dokumentacja geograficzno-historyczna*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego.
- Miasta polskie w tysiącleciu*, 1967, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Piskozub A. 1987.** *Dziedzictwo polskiej przestrzeni*, Ossolineum, Wrocław, t. II.
- Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2011 r.* 2011, GUS, Warszawa.
- Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/22, 1923*, GUS, Warszawa.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i krajów słowiańskich, 1880–1902* (15 tomów). Sulimierski F., Walewski W. (red.), Warszawa.
- Sokołowski D. 1999.** *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, Wyd. Naukowe UMK, Toruń.
- Sokołowski D. 2006.** *Funkcje centralne i hierarchia funkcjonalna miast w Polsce*, Wyd. Naukowe UMK, Toruń.
- Sokołowski D. 2015.** *Zróżnicowanie funkcjonalne miast zdegradowanych i restytuowanych na tle miast i wsi podobnej wielkości w Polsce Wschodniej*, w: Krzysztofik R., Dymitrow (red.) M., *Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*, University of Gothenburg.
- Spórna T., Krzysztofik R., Dymitrow M. 2015.** *Miasta zdegradowane i restytuowane w liczbach*, w: Krzysztofik R., Dymitrow M. (red.) *Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*, University of Gothenburg.
- Statystyka miast i osiedli 1945–1965, 1967*, Seria Statystyka Regionalna, z. 6, GUS, Warszawa.

STRESZCZENIE

Na terenie wschodniej części województwa mazowieckiego znajdują się liczne miejscowości będące kiedyś miastami, a obecnie mające status wsi. Większość z nich pozbawiono praw miejskich jednorazowo na mocy dekretu wydanego przez władze rosyjskie i wprowadzonego w życie w latach 1869–1870. Niektóre miejscowości tej grupy zatraciły tylko część cech miejskich. W pracy analizowana jest sytuacja demograficzna, funkcjonalna i morfologiczna miast zdegradowanych. Część z nich wytypowano, jako posiadające szanse na odzyskanie praw miejskich.

Słowa kluczowe: miasta zdegradowane, prawa miejskie, funkcje miejskie, morfologia miejska, Wschodnie Mazowsze.

SUMMARY

In the east part of Mazowieckie voivodship, there are numerous former towns possessing a village status nowadays. Most of them were deprived of town privileges between 1869 and 1870, under the Tsar's regulation. These sites lost the characteristics of urban areas in the slightest degree. The paper analyzes the functional, morphological and demographic situation of such category villages. Some of them were identified as having a chance to regain the town rights.

Keywords: degraded towns, town privileges, urban functions, urban morphology, East Mazovia.